

Тетяна Фудерер

У ДЗЕРКАЛІ МОВИ: СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НОСІЯ СУРЖИКУ (на матеріалі сучасної української прози)

Статтю присвячено проблемі мовної стратифікації українського суспільства, зокрема питанням соціальної бази мішаного українсько-російського мовлення, відомого як суржик. На матеріалі сучасної української прози визначено соціальні характеристики носія суржика, дібрано ілюстративний матеріал до його мовного портрета. Зроблено висновок про низький соціальний статус мовців, для яких суржик є єдиним мовним кодом в усіх комунікативних ситуаціях.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна стратифікація суспільства, суржик, мовний портрет носія суржика.

Мовне портретування витлумачують як напрям у сучасній лінгвістиці, у межах якого створюють (описують та аналізують) індивідуальні мовні портрети носіїв мови або мовні портрети соціальних груп [5].

Поняття “мовний портрет” співвідносне з низкою інших понять, що ними характеризують людину крізь призму її комунікативної поведінки, а саме: “роль”, “стереотип”, “маска”, “ампула”, “персонаж”, “імідж”, “лінгвокультурний типаж” [3, с. 181].

Варто наголосити, що оперування згаданими поняттями в лінгвістичних студіях зумовлене різноаспектними дослідженнями мовної особистості. Як слушно зауважує К. Сєдов, “впровадження в наукову парадигму мовознавства категорії «мовна особистість» спонукало науку про мову опановувати раніше не властиві їй поняття, – особистість, діяльність, поведінка, роль, статус, ситуація, жанр тощо” [12, с. 5]. Одним з пріоритетних завдань антропоцентричної лінгвістики дослідник вважає розпрацювання проблеми визначення в мовних особистостях міри одиничного й загального, типового й унікального, індивідуального й колективного. Ця проблема зумовлює потребу створення класифікації мовних особистостей на основі особливостей їхньої мовної поведінки. Власне, ці особливості й намагаються зафіксувати в мовних портретах. Тож цілком обґрунтованим видається підхід М. Китайгородської, Н. Розанової, які витлумачують мовний / мовленнєвий портрет як “функціональну модель мовної особистості” [4].

Нині мовознавці створюють мовні портрети носіїв мови за найрізноманітнішими соціальними характеристиками: віком (мовний портрет підлітка / школяра [7; 2], студента [6]), професією (вченого [10], політика [11], підприємця [3, с. 178]), належністю до соціальної верстви (інтелігента [5], держслужбовця [9], адвоката [1], представника соціальних низів тощо).

Прикметною ознакою мовної реальності в сучасній Україні є побутування українсько-російського мішаного мовлення, відомого під назвою суржик. В українській соціолінгвістиці українсько-російський мішанець пов’язують із певними соціальними групами [13, с. 665–668]. Саме тому, моделюючи мовний портрет носія суржика, прагнули передусім визначити соціальні характеристики такої людини, дослідити, чи корелює її мовна поведінка з місцем на ієрархічній драбині.

Л. Масенко в ієрархії різних соціорівнів мови відводить суржику місце низького розмовно-побутового мовлення, що є ознакою недостатнього рівня освіченості й культури його носіїв [8, с. 121]. Адже суржик утворюється внаслідок хаотичного, несвідомого заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської. Оскільки суржик

функціонує в усному мовленні, на його побутування накладають відбиток психолінгвістичні механізми розмовної комунікації. Це означає, що, перебуваючи в умовах невимушеного, непередбаченого спілкування, мовець намагається спростити й полегшити свою мовну поведінку, тому він часто послуговується готовими мовними формулами, серед іншого різного роду кліше, шаблонами та стереотипами. Здебільшого суржикізм на кшталт *красиво, неприятности, справка, об’явление, каждая минута, столова, уборщица, платюжка* тощо і є такими своєрідними кліше, що їх мовець відтворює відповідно до ситуації, пор:

1. — О, Ліля! – сказала голова-квітка, чи м’яч, чи кавун. – Чого це ти стала й не заходиш?

— Не хочу мішати, – сказала скромно Капіля.

— А в чому мішати? – сказала голова. – Вже попрала й оддыхаю. Такі хороші в мене сей год горгинії. Розквітуть – красаота буде!

- Да, в тебе вони красиві, ні в кого таких красивих нема, – підхлібила Капіля, підступаючи ближче.
- Сей год у мене пара нових, Вікторія Вікторівна дала... Як же це вона їх назвала?
- Ну, у Вікторії Вікторівни не такі красиві горгинії, як твої!
- Це ще як сказати, – скромно потупилася Валька. – А що твої вавки в горлі?
- Болять, – підступила ближче Капіля; тепер бачила: Валька сидить на ослінці, величезний живіт сгяєє колін і майже прикриває їх, і вся вона нагадує кулю, посажену на тонкі дерев'яні ніжки, побіч яких, мов стовпи, величезні, обв'язані бинтами ноги.
- А в мене ноги болять, – поскаржилася Валька. – Так болять, що спасу нема. Що тобі кажуть медики?
- Ет! – мовила Капіля. – Що вони знають чи пунімають!
- Коли припечу ті вавки водкой, то легше, а нема припекти, хоч на стіну лізь... І де вона взялася, ця холера?
- Біду не кличуть... По-моєму, ти ще більше схудла. – Тоді Капіля зважилася на ризикований крок, тобто вирішила пожартувати:
- Це коли б, Валь, нас обох склеїть, а тоді розрізати, то були б якраз! – і показала беззубі ясна.
- І дійствительно! – сказала Валька і захихикала, її могутнє тіло при цьому заколивалось, струшуючи товщ. – Ти скажеш! Як там мама?
- Каже: їй сонце в тумані. Шось з глазами наведено.
- Та воно й справді теперички часто в тумані, – мовила Валька. – Тільки сонце їй у тумані?
- Ну да! Все друге, каже, нормально бачить.
- То від старості, – авторитетно сказала Валька. – А під мухою не була?
- Не було з чого. Каже: коли б ковтнула, то воно, може б, той туман і пропав.
- Дійствительно! – сказала Валька і знову захихикала, струшуючи товщем. – А як там Шурик?
- З ногами вогано, ходить як перебитий. Але нічо! Водку п'є.
- Ну, коли водку п'є, то півбиди. А на роботу не думає устрівати? – спитала строго Валька. Момент був небезпечний, Капіля миттю відчула: як підводний риф для корабля чи скеля.
- Рветься! – сказала серйозно. – Шо я, каже, буду у вас нахлебником. Але куди йому на роботу з його ногами. – Капіля зробила паузу, оглядаючи Вальчиного квітника. – Замічательні в тебе цвіти!
- Да, хороші! – сказала, розм'якши, Валька. – Цвіти я люблю, отак сядеш, дивишся і на душі харашо... Сходи-но, Ліль, у кухню, там на столі мисочка з кислєю капустою. Мисочку потім принесеш!
- Канешно, принесу, – мовила Капіля, рушаючи до коридорця. (*Валерій Шевчук, "Роман юрби"*).

Спостерігаючи за мовною поведінкою носіїв суржиків, часом переривали розмову на якомусь клішованому суржикізмі. Невеличкої паузи мовцеві було достатньо, щоб замінити покруч нормативним словом.

Чітка співвіднесеність суржиків з певними соціальними прошарками помітна від перших фіксацій цього субкоду в художніх текстах [8, с. 13].

Спершу побутування суржиків (хронологічно цей етап охоплює XVIII – початок XIX ст.) було обмежене соціальною групою сільської та містечкової адміністрації. Тогочасний суржик формувався на лексичній основі російського канцеляриту. Зразком його є, зокрема, мовлення Возного з п'єси І. Котляревського "Наталка Полтавка". А. Масенко зауважує, що цей тип суржиків побутував у селах України впродовж XIX ст., до падіння самодержавного режиму.

Іншим джерелом, що живив суржик за часів Російської імперії, була солдатчина. Проаналізувавши великий корпус текстів, А. Масенко робить висновок, що для згаданого періоду суржик можна кваліфікувати як соціолект окремих груп українського етносу – прошарку місцевого чиновництва, яке пристосовувало своє мовлення до загальноімперського офіціозу, та ідіолекти селян, зросійщених під час військової служби [8, с. 16].

Із початком індустріалізації, супроводжуваної зростанням міст, формуванням робітничого класу, соціальна база суржиків починає розширюватися за рахунок українськомовних селян, які активно поповнювали міське населення. На приклади тогочасного міського суржиків натрапляємо у творах М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, В. Винниченка.

У XX ст. так само спостерігалося кілька потужних хвиль суржикізації мовного простору України. Першою такою хвилею А. Масенко вважає згортання процесу українізації та погром українського села в період колективізації (30-ті роки). Наступна хвиля – так звана повоєнна відбудова, що супроводжувалася новим зростанням міст. Потужна хвиля зросійщення, супроводжувана поширенням суржиків, прокотилася в 70–80-ті роки XX ст. Соціолінгвальні портрети тогочасних носіїв суржиків психологічно тонко змальовано, зо-

крема, в новелах Г. Тютюнника. А. Масенко, характеризуючи згаданий період, наголошує, що саме з ним “слід пов’язувати початок формування й швидкого розростання суржикумовних середовищ, коли функціонування мішаних ідіомів виходить за межі окремих ідіолектів, хоча й численних, або ж соціолекту певної групи, концентруючись у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині великих містечок і сіл Центральної, Східної та Південної України” [8, с. 34].

Про психолінгвальні механізми формування мовної особистості носія суржику за того періоду (комплекс меншовартості як першопричина цього механізму почасти спостерігається й нині) пише О. Ткаченко, пор.: “Діє давна виникла загальноміська атмосфера іронічно-несхвального, а то й глузливо-ворожого ставлення до українця як до «селяка» або «націоналіста», й інерція цього давнього узвичаєння діє настільки сильно, що їй, щоб не відчувати тиску цієї глухої стіни ворожості й осуду, піддаються навіть цілком свідомі українці, а тому прибульці з села теж починають русифікуватися в місті (так і виникає суржик)” [14, с. 400–405].

Хвилю поширення суржику спостерігаємо й нині у зв’язку з інвазією російськомовної масової культури, про що з гіркою іронією пише А. Костенко, пор.:

2. 21 лютого. Міжнародний День рідної мови. Оскільки для не-громадян найріднішою є мова, тобто не українська і не російська, а гібрид-ерзац-мішанка, то, може б, саме їй надати статус державної? Думаю, це дуже об’єднало б суспільство – єдина державна, на всіх рівнях функціонуюча мова. Общепонятний суржик на субстраті фені і мата. (*Ліна Костенко, “Записки українського самашедшого”*).

Розмірковуючи про соціальну базу суржику, дослідники зауважують, що визначальною характеристикою суржикумовців є те, що суржик – це єдина мова, якою вони послуговуються в усіх життєвих ситуаціях.

Галерея образів суржикумовців створена, зокрема, в оповіданнях Б. Жолдака. Принагідно зауважимо, що “суржик” цього письменника видається дещо штучним, вкладаючись загалом у межі засобів творення комічного, пародіювання, художнього перебільшення, на що звертають увагу мовознавці та літературознавці.

Що ж до соціальних характеристик суржикумовних персонажів, змальованих в оповіданнях збірки “Гальманах”, то вони видаються доволі влучними. Так, в оповіданні “Джазова Леся” суржиком говорить нічний хуліган, люмпенізований молодик, який переслідує героїню, пор.:

3. — Так ти мені й не скажеш? – почула захекане, ні, схвильоване, він збуджувався, відчувши її страх, і тому здобував ситуацію.

— Що я можу сказати? – надала ходи.

— Ну, **наприклад, которий час**, – він здоганяв, – бляха, тут так пізно, а ти, бляха, тут ходиш, і шо, не страшно **одной?**

— Я не бляха, – несподівано відповіла вона й притисла до себе торбинку.

— **З юмором**, – критично, з притиском відповів, ухопив за лікоть. – Ну що ж, – зітхнув, – з юмором, так з юмором.

Тіпнув до себе, але вона висмикнулася і побігла, якщо це взагалі можливо на десятисантиметрових шпильках.

— А ти **рєзвая** бляха, – гумор прокинувся і в нього, бо попереду було з півсотні метрів темряви, і він одкинув цигарку – тепер йому були потрібні обидві руки, наздогнав, лівою хап, а правою замахнувся ударити; саме тут каблук у неї ковзнув, її крутнуло, торбинка з розльоту влучила в нього, і несподівано вона відчула, а не почула, як той упав. Озирнулася – і дійсно, він намагався підвестися, хапаючись за скроню. (*Богдан Жолдак, “Джазова Леся”*).

Уражене суржикізмами мовлення й героя оповідання “Do you speak (ду ю спик)” – простакуватого селянина, пор.:

4. — Скільки буде, щоб довели до Степанівки? – запитала вона ввічливо, притискаючи авоську з книжками.

— Сідайте, **женцино**, якось домовимось.

Однак їхали мовчки, й оте “якось” повисло між ними на кілька кілометрів...

— Ти тот, ти етот, – булькотів він сміхом, – я ж оцей-отой, вииняв простільню, щоб ти туди трави нарізала. Моїм кролям, вони ж у мене як прорви жеруть.

— Що? – не розуміла Марина Пилипівна про кролів.

— Кажу, той-цей, нагнуцьця не можу, поперек болить, а трави ж скіко оно треба, коли вони вже наїдацьця. Ну, я й хотів, щоб ти **розчиталась** зо мною травою для них, щоб ножем для них накосила. Бо в мене ж спина. (*Богдан Жолдак, “Do you speak (ду ю спик)”*).

Ще один носій суржику постає з оповідання “Звідтіля”. Це водій автобуса, який везе до місця призначення учасників наукової конференції, пор.:

5. — Я прошу прощення в учасників **конхверенції**, но зломився **жекльор**, тобто інжектор, і охолодження мотору буде **осущіствлять** тепер система водного опалення в салоні. (Богдан Жолдак, “Звідтіля”).

Колоритні постаті суржикомовців змальовано в оповіданні “Навіщо бути поганою”. Мішаним субкодом письменник наділяє медсестру, пор.:

6. — Чого ти на мене кричиш? – не розуміла я.

— Тому що ти возьми й сядь на рушник, **як положено**, а не на банкетку! – Я кому сказала ясно. **Не нарушати інструкцію!** Вилетиш з басейну! – і так люто виричалась, не треба інструкцій, я отерлася, а потім сіла, підклавши рушника, й дослухалася, як мені кінчається радісний настрій.

Медсестра одвернулася, щоб цього не бачити, хотіла ще говорити, тоді куцо махнула сама до себе, долонькою, подалася в медпункт.

Я поплавала, вийшла, сходила набрати з бювету води і сіла перекурити. Мене дивувало це місце, що в ньому такого є привабливого, якщо воно бодай не тризіркове? Яка ж була мені несподіванка, коли п'яна, розпатлана жінка, упавши поруч, виявилася тою ж медсестрою! Не тому, що без білого халата, а тому, коли це вона так швидко встигла набратись?

Вона загадково подивилася:

— Ти **не поміваєш**, – шепотіла вона, – чого я не буду просити **прощення**, бо ти не поміваєш: на таку, як ти, не крикнуть, – то ніколи **не дойде**... Ой, не хочу говорити. – Тут вона помітила з другого разу, що я підвелася. – **Стой**, – зашепотіла, – тобі скажу, ми жи щодня **делаєм** аналізи води, ти навіть не знаєш, в чому ви купаєтесь, – і вона люто тицьнула долонькою в бік критого басейну. (Богдан Жолдак, “Навіщо бути поганою”).

Суржиком, добре розбавленим матюччям, говорять електрики, пор.:

7. — Ти куди хвазу кладеш, дь-мать? – репетував голос, який вже наладився було на обід. – Ти дь-мать хоч **поміваєш**, що таке хваза? Ти, **казьол**, кладовиш її на зливну трубу, а ти **должен поньмити**, що ток повбиває всіх в басейні, казьол, як ток піде, казьол-мать!

Одхекавшись, старший голос знову вдавився бутербродом; “казьол” мовчав, не тому, що був геть молоденький, а тому, що побачив мене з купою папірців у руці.

— Справки принесла, – у тон їм пояснила я.

— Бугалтерія **не здесь**, – відповів мені бутерброд голосом ковбаси, – вона, дь, на **вфторім** етажі. (Богдан Жолдак, “Навіщо бути поганою”).

Суржикомовні й літні жінки, мешканки багатоквартирного будинку, які зустрічаються щовечора біля сміттєвих бачків і пліткують про сусідів:

8. — Єдино що **обідно**, так це те, що бідній дівчині життя не стало. Всі ж **узнали**. Й не так за те, а як за те, що **здря** взнали – нічого ж довести не вдалося, то й вийшло, що вона двічі **дура**, ге? (Богдан Жолдак, “Страшненький суд”).

Простолюд у тролейбусі тим-таки суржиком перекидається фразами-реакціями на конфліктну поведінку одного з пасажирів, пор.:

9. — Ніхто вас не обманював, – мовила дамочка. – Я сама **лічно** чула, як ви його не питали. (Богдан Жолдак, “Тролейбус в оповідання”).

Носії суржику – колишні однокласники, яких зібрала за одним столом сумна подія: смерть їхнього товариша Іванюка, який “поїхав на заробітки, а привезли його неживого в труні – переїзд труни коштував набагато більше, аніж Іванюк міг заробити, отже, стіл був переважно з хатніх харчів”.

Тож у сучасній українській прозі носії суржику – строката юрба людей, які за соціологічними показниками посідають нижні щаблі соціальної драбини. Цим зумовлене й використання в художньому дискурсі суржикізмів: вони є засобом творення образів персонажів, представників соціальних низів.

Отже, моделюючи портрет носія суржику за художніми текстами, дійшли висновку, що суржикомовець – це людина, для якої суржик є єдиним мовним кодом, яким вона послуговується в усіх комунікативних ситуаціях. У соціальному аспекті це, як правило, люди з низьким рівнем освіти, які посідають нижні щаблі суспільної ієрархії. Використання суржику в художньому дискурсі є одним із засобів мовної характеристики персонажів або засобом карнавалізації. Проте низький соціальний статус суржику зумовлює переважання негативно конотованих контекстів його використання в сучасній прозі.

Література

1. Варнавских Н. В. Типологические черты речевого поведения русско- и англоговорящих адвокатов: Прагмалингвистический подход: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19, 10.02.20 / Ростовский гос. пед. ун-т. — Ростов-на-Дону, 2004. — 23 с.
2. Данилевська О. Школа та її світ – від образу до слова (начерки мовного портрета українського школяра) / О. Данилевська // Дивослово. — 2009. — № 3. — С. 2–7.
3. Карасик В. И. Языковые ключи / В. И. Карасик. — Москва : Гнозис, 2009. — 406 с.
4. Китайгородская М. В. Русский речевой портрет. Фонохрестоматия / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. — Москва, 1995. — 128 с.
5. Крысин Л. П. Современный русский интеллигент: попытка речевого портрета / Л. Н. Крысин // Русский язык в научном освещении. — 2001. — № 1. — С. 90–106.
6. Леорда С. В. Речевой портрет современного студента: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. — Саратов, 2006. — 19 с. [Электронный ресурс].
7. Мамаева С. В. Своеобразие речевой субкультуры школьника-подростка (на материале молодежного сленга) / С. В. Мамаева // Вестник КГУ. — 2006. — Вып. 6. — С. 274–277.
8. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком / Л. Т. Масенко. — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. — С. 121.
9. Панова М. Н. Языковая личность государственного служащего: опыт лингвометодического исследования / М. Н. Панова. — Москва, 2004. — 323 с.
10. Парсанова В. Я. Языковая личность ученого в эпистолярных текстах (на материале писем Ю. М. Лотмана): автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. — Саратов, 2004. — 23 с.
11. Паршина О. Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России: монография. — Астрахань : Изд-во Астрахан. гос. техн. ун-та, 2004. — 196 с.
12. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К. Ф. Седов. — Москва : Лабиринт, 2004. — С. 5.
13. Тараненко О. О. Суржик / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія, 2004. — С. 665–668.
14. Ткаченко О. Мовна ситуація в Україні / О. Ткаченко // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). — К., 2000. — С. 400–405.

The article deals with the issue of the Ukrainian society linguistic stratification, in particular the issue of the social base of mixed Ukrainian-Russian speech known as surzhyk. Social characteristics of native speakers of surzhyk are defined on the contemporary Ukrainian prose material; the illustrative material for their linguistic portrait was collected. The conclusion about the low social status of the speakers for whom surzhyk is the only language code in all communicative situations is made.

Key words: sociolinguistics, language differentiation of society, surzhyk, linguistic portrait of native speakers of surzhyk.